

Saarth E-Journal

Saarth E-Journal of Research

E-mail : sarthejournal@gmail.com
www.sarthejournal.com

ISSN NO : 2395-339X
Peer Reviewed
Vol.8 No.40

Impact Factor
Quarterly
Jan-Feb-Marc2023

કૃષિ વ્યવસાયખેત મજૂરોની આર્થિક પરિસ્થિતિ અને તેની અસરનું મૂલ્યાંકન

મેહુલકુમાર આર. સથવારા

પ્રસ્તાવના

ભારતની કૃષિનો ઇતિહાસ ઘણો પ્રાચીન છે. તામ્ર-પાષણ યુગ (ઈ.સ.પૂ. ૫૦૦૦-૩૦૦૦) થી લઈ ઋગ્વેદ, અથર્વવેદ તથા કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ ખેતી વિષે ઘણા પુરાવા મળે છે. પરંતુ આ સમયમાં ખેત મજૂર વર્ગનું અસ્તિત્વ ન હતું અને આ વર્ગ જ્યાં હતો ત્યાં તેની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ પ્રમાણમાં સારી હતી. ખેડૂતો પાસે જમીન હતી. સેવકો અને કારીગરો પાસે જમીન ન હોવા છતાં તેમની આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણમાં સ્થિર જોવા મળે છે. તેમને નકકી કરેલા દર પ્રમાણે ખેત ઉત્પાદનની વસ્તુઓ મળી રહેતી. ૧૬ મી અને ૧૭ મી સદીમાં ખેત મજૂરોને કપડાં, અનાજ અને તેની અન્ય જીવન જરૂરિયાતો સારી રીતે સંતોષાઈ રહે તેટલું મહેનતાણું તેના માલિક તરફથી આપવામાં આવતું. બ્રિટિશ શાસનકાળ દરમિયાન કૃષિ વ્યવસ્થામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા. બ્રિટિશ શાસકોએ જમીન મહેસૂલ પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવેલ. જેથી જમીન માલિકી પ્રથામાં પાયાનું પરિવર્તન આવ્યું અને ખેતીમાં કમશ: વાણિજ્યકરણ દાખલ થયું. પરિણામે ખેતી ભારતીય પ્રજાની જીવન પ્રણાલીના બદલે નફાલક્ષી વ્યવસાય બન્યો.

૧૮મી સદીના દુષ્કાળો અને ૧૮૨૮ની વિશ્વ મહામંદીની ખેતી પર વિપરિત અસર, મધ્યસ્થિઓ દ્વારા ખેડૂતોનું આર્થિક શોષણ, જમીન મહેસૂલ અને ભાડાના ઊંચા દરો, જમીન મહેસૂલનું જડ માળખું, વસ્તી વિસ્ફોટ, જમીન ખંડ વિભાજન અને ઉપ વિભાજનને લીધે બીન આર્થિક ઘટકોમાં થતો સતત વધારો આ કારણોના લીધે બ્રિટિશ શાસનકાળ દરમિયાન ખેતી બીન ઉત્પાદક અને બીન લાભદાયક બનતાં દેશના અર્થતંત્રની કરોડરજજુ સમાન ગણાતો દેશનો આ વ્યવસાય ગૌણ બનવા લાગ્યો. ખેતી ક્ષેત્રમાં નાના અને સીમાંત ખેડૂતોનો વર્ગ ખેત મજૂરીની કામગીરી સ્વીકાર કરવાની ફરજ પડી. ખેત મજૂર વર્ગ અસ્તિત્વ માટે ગતિશીલતાનો અભાવ, કુટીર ઉદ્યોગોનો નાશ, ગ્રામ પંચાયતની નબળી વ્યવસ્થા, દેવાનો બોજ, જમીન મહેસૂલ પદ્ધતિ, જ્ઞાતિના જડબંધનો, બીન કૃષિક્ષેત્રનો ધીમો વિકાસ, જમીનનું ઉપ વિભાજન અને ખંડ વિભાજન અને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અન્ય

રોજગારીનો અભાવ વગેરે પરિબળો જવાબદાર હતા.

ખેત મજૂરોની આર્થિક પરિસ્થિતિના મૂલ્યાંકન અર્થે તેઓની આવકના પ્રવાહની સમજૂતી મેળવવી આવશ્યક છે. તેઓની આવકના સ્ત્રોતોનો અભ્યાસ તેમના જીવનધોરણની સ્થિતિ સમજાવે છે. વર્તમાન સમયમાં સમાજના પ્રતિષ્ઠા અંકન માટે આવકના પ્રમાણનું મહત્ત્વ રહેલું છે. આ વર્ગની આવક પ્રાથમિક જરૂરીયાતો પૂણ્ણ થયા બાદ બચતોનું પ્રમાણ કેટલું હોય છે. અર્થતંત્રમાં વધતી જતી મોધવારી સામે આ વર્ગ તેના વમળોમાંથી પોતાની વાસ્તવિક વપરાશ શક્તિ જાળવી શકે છે કે કેમ? સમાજમાં પોતાના વર્ગને ગૌરવભર્યું સ્થાન મેળવવા પ્રયત્નશીલ હોય છે. આ વર્ગની આવક પ્રાપ્તતા માટે જમીન માલિકો સાથેના વ્યવહારો, પોતાની કામગીરીની અગત્યતા, સફળતા પૂર્વક કામગીરીની કૌશલ્યતા, શ્રમનો પૂરવઠો, ટેકનોલોજીકલ સાધનનો ઉપયોગ, કુદરત પર ખેતીનું અવલંબન વગેરે બાબતો પર આધારીત છે. ખેત મજૂર કુટુંબની આવકનો આધાર અર્થતંત્રમાં ઉપબલ્ધ રોજગારી પર રહેલો છે અને તેનો આધાર કૃષિક્ષેત્રના વિકાસ પર છે. કૃષિક્ષેત્રના અવરોધો આ વર્ગની રોજગારી સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે. ખેત પેદાશોના ઉત્પાદન વધારાની સાથે ખેત મજૂરોની માંગમાં વધારો થાય છે. અને દુષ્કાળના સમયમાં ખેત મજૂરોની માંગમાં ઘટાડો થાય છે. આ વર્ગમાં શિક્ષણ અને વિશિષ્ટ કૌશલ્યતાનો અભાવ જોવા મળે છે. તેના પરિણામે તેઓની વ્યવસાયિક ગતિશીલતા ખૂબ જ ઓછી હોય છે. આ વર્ગના પુરવઠા પરની અસર અન્ય ક્ષેત્રમાં મંદીની પરિસ્થિતિથી દૂર રહી શકતી નથી. એટલે અન્ય ક્ષેત્રમાં મંદી સ્થિતિથી મજૂરોના પુરવઠામાં વધારો થાય છે. કૃષિક્ષેત્રમાં મજૂરોની માંગની તુલનાએ પૂરવઠોવધવાથી તેઓને પ્રાપ્ત વેતનમાં ઘટાડો થાય છે. તેઓના વેતન પર ઋતુ, પાકોનું વાવેતર, ખેતીની પદ્ધતિ, નવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ વગેરે અસરકાર અસર કરે છે. આ વર્ગમાં મજૂરોના સંગઠનના અભાવના કારણે અનિશ્ચિત વેતન દર સ્વીકારવું પડે છે. આ કારણોસર ખેત મજૂરોને અન્ય મજૂરો કરતાં ઓછા વેતન દરોએ કામ કરવું પડે છે તેમજ વર્ષમાં ઓછી રોજગારી ઉપલબ્ધ થતી હોય છે.

કીર્તિ જીવરાજાની (૨૦૦૮) પોતાના સંશોધનમાં જણાવે છે કે ખેતી તેમજ ખેતીને સંલગ્ન પશુપાલન કે અન્ય વ્યવસાય સાથે કામ કરતાં શ્રમિકો કૃષિશ્રમિકો છે. ભારતીય અર્થકારણમાં ઔદ્યોગિક શ્રમિકોની તુલનામાં કૃષિશ્રમિકોની આર્થિક સ્થિતિ વધુ કંગાળ જોવા મળે છે. સંગઠનનાં અભાવે તેઓને નીચા વેતનદરે કામ કરવું પડે છે.

ખેત મજૂરોના કુટુંબોના સભ્યોનું માળખું તેઓના ખર્ચ પર પ્રભાવ પાડનાર મહત્ત્વનું પરિબળ છે. પોતાની સીમીત આવકોમાંથી જીવનધોરણ જાળવણીના પ્રશ્નો સામે નિભાવ ખર્ચની પ્રસ્તુતા ધ્યાનમાં લેવી પડતી હોય છે. સમાજના અન્ય વર્ગની તુલનાએ તેઓની બચતનું પ્રમાણ ઉચ્ચ જીવનધોરણ ભોગવવા તેમજ પ્રતિષ્ઠા અને સમાજમાં ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન મેળવી શકાય. આ મજૂર વર્ગ પાસે મૂડી અસ્કામતોનું નહિવત પ્રમાણ જોવા મળે છે. આથી તેઓની માનવ શક્તિ એ જ મૂડી અસ્કામતનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. ખેત મજૂર કુટુંબોમાં સભ્ય સંખ્યાઓનું પ્રમાણ વધુ છે. આ સભ્યોની આવકોની તુલનાએ તેઓની પાછળ થતા ખર્ચ વધુ થાય છે. જેથી તેઓની વપરાશ શક્તિ અને બચતોના પ્રમાણ ઉપર નકારાત્મક અસર ઉભી કરે છે. તેના પરિણામે જીવનધોરણ નીચું રહે છે.

કૃષિ વ્યવસાયખેત મજૂરોની આર્થિક પરિસ્થિતિ અને તેની અસરનું મૂલ્યાંકન

1. ખેત મજૂરોની આવક અંગેની માહિતી

ખેત મજૂર કુટુંબોની આવક પ્રાપ્તિના સ્ત્રોતો કૃષિક્ષેત્રમાં ઉભી થતી રોજગારી પર નિર્ભર છે. કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ વધવા છતાં આજે પણ આકાશી ખેતી અને કુદરતી ખેતીને સંપૂર્ણ પણે નાબૂદ કરી શક્યા નથી. આથી આ વર્ગને ઉપલબ્ધ રોજગારીનું પ્રમાણ ઋતુઓ, પાકોની વાવણી, ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ વગેરે પરિબલોના અસરથી પ્રભાવીત હોય છે. ખેત મજૂરોના જીવન ધોરણ તપાસવા માટે આવકોનું ધોરણ એ મહત્વનું પરિબલ છે.

ઔદ્યોગિક મજૂરો કરતાં ખેત મજૂરોના વેતનદરો નીચા હોય છે. વળી તેઓમાં અર્ધ બેકારી અને બેકારીનું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે. પરિણામે તેમની આવકની સપાટી નીચી રહેતા તેઓ ખૂબ નીચું જીવનધોરણ ભોગવતા હોય છે. તેઓને પૂરતા પ્રમાણમાં ખોરાક અને કપડાં મળતા હોતા નથી. તેઓની પાસે રહેવા માટે મકાન હોતા નથી. પરિણામે ખેત મજૂરોની કાર્યક્ષમતા ઘણી નીચી હોય છે. નીચી આવકોને લીધે તેઓ સામાજિક પ્રસંગોએ દેવું કરે છે. મોટા ભાગના ખેત મજૂરો દેવામાંથી કદી મુક્ત થતા જ નથી. ખેત મજૂરનો વર્ગ ગરીબી રેખા હેઠળની નિમ્નતમ સપાટીએ પોતાનું જીવન વિતાવે છે. (બી.ડી.પરમાર, ૧૯૮૦)

2. ખેત મજૂરોના વેતન અંગેની માહિતી

ખેત મજૂર કુટુંબો કૃષિ વ્યવસાયમાંથી પ્રાપ્ત થતી રોજગારી પર ગુજરાન ચલાવે છે. ગ્રામીણ વસ્તીમાં ભૂમિહીન અને અન્ય ક્ષેત્રમાં બેરોજગાર વ્યક્તિઓ ખેત મજૂરોના કાર્યમાં સંકળાયેલ હોય છે. આ વર્ગોને મળતું વેતન તેઓની કામગીરીને ધ્યાનમાં લઈ ચૂકવવામાં આવતું હોય છે. રેડી અને બી.કે.રાસ્તોગીના મત મુજબ પુરુષ શ્રમિકોને મહિલા શ્રમિકોની સરખામણીમાં ઉંચા વેતન ચૂકવવામાં આવે છે. પુરુષ શ્રમિકોને ઉંચા વેતન પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ તેની કૂશળતા વધારવા વધુ પ્રયત્નશીલ બને છે. ખેતીક્ષેત્રની સરખામણીમાં બિનખેતીક્ષેત્રમાં વધુ ઉંચા વેતનદરો જોવા મળે છે. આ મજૂર વર્ગમાં અમુક ખેતીના કાર્યો માટેના આવડતવાળા મજૂરો અને પાળા બાંધનારા, નિદામણનું કાર્ય જેવા સામાન્ય કામ કરનારો વર્ગ હોય છે. તેઓની કામગીરીની વ્યવસાયમાં જેવી જરૂરીયાત અને શ્રમના પુરવઠાને ધ્યાનમાં લઈ વેતન નકિક થાય છે. કૃષિમાં મજૂરોની નિદામણ તથા એકત્રીકરણ વખતે ઉંચી માંગ જોવા મળે છે. નિદામણ માટે એક માસ તથા પાક એકત્રીકરણ માટે બે માસ એમ કુલ ત્રણ માસ માટે કૃષિમાં કામની તીવ્રતા ઉંચી રહે છે.

આથી આ સમયગાળા દરમિયાન ખેત મજૂરોની ઊંચી માંગ રહેતી હોય છે. બાકીના સમયમાં ખેત મજૂરોની ખાસ માંગ રહેતી નથી. આથી કાયમી ખેત મજૂરી કરતો વર્ગ સમય જતાં ઘટતો જાય છે. (ડૉ.આર.કે.વારોતરિયા, ૨૦૦૮) ખેત મજૂરોના વેતનનો આધાર કૃષિ ક્ષેત્રમાં શ્રમદીઠ ઉત્પાદકતા પર હોય છે. નેશનલ ઈન્કમ કમિટીની ૧૯૫૦-૫૧ને લગતી ગણતરી મુજબ ભારતના ખેતી ક્ષેત્રે શ્રમિક દીઠ ફાળાનું નાણાકીય મૂલ્ય રૂ. ૫૦૦ હતું. (પ્રા.બી.એમ.મૂળે, ૧૯૮૩) કૃષિક્ષેત્રમાં હાળીપ્રથા, બાધવા મજૂરો, છૂટક મજૂરી, કાયમી મજૂરી વગેરે પ્રકારોએ મજૂરી કામ કરવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત આલેખ ૪ માં ઉત્તરદાતા ખેત મજૂર અને બીન ખેત મજૂર કુટુંબોની કામકરતી વસ્તીનું દૈનિક વેતન જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે કામકરતી વસ્તી દરરોજ સરેરાશ રૂ. ૧૬૦.૨૫ ખેત મજૂરો અને રૂ. ૨૫૪.૬ બીન ખેત મજૂરોને દૈનિક વેતન મળે છે. ખેત મજૂર અને બીન ખેતમજૂરોમાં કામકરતી વસ્તીનું સીજન અનુસાર સરેરાશ દૈનિક વેતનનો તુલનાત્મક અભ્યાસ જોઈએતો સીજનમાં ખેત મજૂરો કરતાં બીન ખેત મજૂરોને

૯૧.૫૩ રૂપિયા અને બીન સીજનમાં ૯૬.૭૭રૂપિયા વધુ દૈનિક વેતન મળે છે. ખેત મજૂરોને સરેરાશ સીજનમાં વેતન ૬૪.૮૩ રૂપિયા અને બીનખેત મજૂરોને ૫૯.૯૯ રૂપિયા દૈનિક વેતન વધુ મળે છે.

ખેત મજૂર કુટુંબમાં કામકરતી વસ્તીને ૫૦.૫૬ % અને બીન ખેત મજૂરોને ૨૬.૭૧ % સીજનમાં વધુ વેતન મળે છે. ખેત મજૂર કરતાં ૪૭.૪૧ % સીજનમાં અને ૭૧૫ % બીન સીજનમાં બીન ખેત મજૂરોને વધુ વેતન મળે છે. ખેત મજૂરો અને બીન ખેત મજૂરોને સીજનમાં બીન સીજન કરતાં વધુ વેતન મેળવે છે. તેઓની સીજનમાં માંગ વધતી હોવાથી વેતન વધુ ચૂકવવું પડે છે. ખેત મજૂરો કરતાં બીન ખેત મજૂરોને સીજન તેમજ બીન સીજનમાં વધુ વેતન મેળવે છે. કારણકે તેઓની કામગીરીમાં આવડત, શિક્ષણ, શ્રમનો પૂરવઠો, શ્રમિકોના સંગઠનો જેવા પરિબળો સક્રિય હોવાથી માલિકો દ્વારા વધુ વેતન મેળવે છે

ઉત્તરદાતા ખેત મજૂર અને બીન ખેત મજૂર સભ્યોને સીજન અને બીન સીજનમાં મળતા દૈનિક વેતન તફાવતથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ખેત મજૂરોને સીજન અને બીન સીજનના દૈનિક વેતનમાં સરેરાશ ૬૪.૮૩ રૂપિયાનો તફાવત એટલે ૧૯૩.૦૬ રૂપિયા સીજનમાં અને ૧૨૮.૨૩ રૂપિયા બીન સીજનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે બીન ખેત મજૂરોને દૈનિક વેતનમાં સરેરાશ ૫૯.૯૯ રૂપિયાનો તફાવત એટલે ૨૮૪.૫૯ રૂપિયા સીજનમાં અને ૨૨૪.૬ રૂપિયા બીન સીજનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ખેત મજૂરોને સીજન અને બીન સીજનમાં સરેરાશ દૈનિક વેતનના તફાવતમાં બીન ખેત મજૂરો કરતાં ૪.૮૪ રૂપિયા જેટલો વધુ વેતન તફાવત છે. ખેત મજૂરો અને બીન ખેત મજૂરોને મળતાં સીજનેબલ વેતનમાં ખેત મજૂરોને બીન ખેત મજૂરો કરતાં સરેરાશ દૈનિક વેતન તફાવત ૮.૦૭ % જેટલો વધુ છે.

ખેત મજૂરોમાં ૧૦૦ % સભ્યોને કામગીરી બદલ તફાવતી વેતન મળે છે. જ્યારે બીન ખેત મજૂરોમાં ૮૪.૦૯ % સભ્યોને સીજન આધારીત વેતન તફાવત અને ૯૧ % સભ્યો સ્થિર વેતન મેળવે છે. આમ, વેતન તફાવતના પરિબળો અનુસાર ખેત મજૂર કુટુંબો કરતાં બીન ખેત મજૂરોની સ્થિતિસારી છે.

૩. ખેત મજૂરોના ખર્ચ અંગેની માહિતી

ખેત મજૂરોના જીવનધોરણમાં થતા પરિવર્તનનો ખ્યાલ તેઓના ખર્ચ કરવાની શક્તિના ફેરફારોના અભ્યાસથી જાણી શકાય. ખેત મજૂરોના ખર્ચનો આધાર નાણાકીય અને ચીજ-વસ્તુના સ્વરૂપમાં મળતા વેતન પર રહેલો છે. આ વર્ગને માલિકો દ્વારા આપવામાં આવતી સુવિધાઓ તેમના વાસ્તવિક વેતનમાં અને તેઓની ખરીદ શક્તિમાં વધારો કરે છે. પરંતુ બજારમાં ફુગાવાની હાજરી ખરીદ શક્તિમાં ઘટાડો કરે છે. આ મજૂર વર્ગની ખર્ચ શક્તિ સમાજમાં તેઓના જીવનધોરણની વાસ્તવિકતા રજૂ કરે છે. તેઓનો વેતન વધારો અને ચીજ વસ્તુઓની કિંમતોમાં થતા વધારની સાથે ખરીદ શક્તિમાં વધારો થતો હોય તો જીવનધોરણમાં સુધારણાના પ્રતિકરૂપ છે. આ વર્ગને સામાજિક દરજ્જો જાળવી રાખવા માટે નિભાવ ખર્ચ, સામાજિક ખર્ચ તથા આરોગ્ય પાછળના ખર્ચ થયા બાદ કેટલી બચતો કરી શકે છે ? તેઓની ખર્ચ શક્તિનો અભ્યાસ આલેખ દ્વારા સમજાવે.

૪. ખેત મજૂરોની બચત અને દેવા અંગેની માહિતી

મજૂરવર્ગની આવક અને ખર્ચમાં થતા વધારા તેમજ બચતનું પ્રમાણ જીવનધોરણ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેઓની બચતનું પ્રમાણ ઓછું તેમ તેમનું જીવનધોરણ નીચું રહશે. આ વર્ગની બચત ચીજ-વસ્તુની કિંમતો, આવક, ખર્ચ, કુટુંબનું સ્વરૂપ, રોજગારી વગેરે પરિબળો સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ રહેલો છે. તેઓની નીચી આવક અને વધુ ખર્ચના પરિણામે દેવું કરવું પડે છે. તેઓને સામાજિક, આરોગ્ય, નિભાવ ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે કુટુંબના સભ્યો, સાહુકારો, સરકારી સહાયો વગેરે દ્વારા ભરણપોષણ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આર.ડી ના

મત મુજબ ૬૦ ટકા જમીન વિહોણા શ્રમિકો અને ૫૮ ટકા સીમાંત ખેડૂતો દેવામાં જીવે છે. તેની સરખામણીમાં ૫૭ ટકા નાના ખેડૂતો, ૪૭ ટકા મધ્યમ ખેડૂતો અને ૩૩ ટકા મોટા ખેડૂતો પણ દેવાદાર છે. એમ.જી.ઘોષના મત મુજબ ખેતમજૂરોની સ્થિતિ સીમાંત ખેડૂત કરતા વધુ દયનીય જોવા મળી તેઓ માત્ર ગરીબ જ નથી પરંતુ છેલ્લા દસકામાં તેની સ્થિતિનું અધઃપતન થયું છે.

ઉત્તરદાતા ખેત મજૂર અને બીન ખેત મજૂર કુટુંબોની નાણાકીય બચતના ટકાવારી વર્ગીકરણથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ખેત મજૂર કુટુંબોમાં ૪૬.૮૨ % બચત અને ૫૩.૧૮ % કુટુંબોને બચતો થતી નથી જ્યારે બીન ખેત મજૂર કુટુંબોમાં ૮૪૬ % બચત અને ૪.૫૬ % કુટુંબોને બચતો થતી નથી. ખેત મજૂર કુટુંબોમાં બચતનો તુલનાત્મક અભ્યાસ જોઈએ તો ૬.૩૬ % બચતો ઓછી થાય છે. જ્યારે બીન ખેત મજૂર કુટુંબોમાં ૮૦.૮૧ % બચત વધુ છે. ખેત મજૂરો કરતાં બીન ખેત મજૂરો ૪૮.૬૪ % બચત વધુ કરે છે.

ખેત મજૂરોમાં દેવું સ્વીકારનાર મોટો વર્ગ છે. તેઓની વ્યાવસાયિક ગતિશીલતાના અભાવથી અન્ય કામગીરીમાં જોડાઈ શકતા નથી. કૃષિક્ષેત્રમાં રહેલા અવરોધો આ વર્ગની રોજગારી અને વેતનને સ્પર્શ કરે છે. આથી આ વર્ગને જીવનનિર્વાહ અને સમાજિક ખર્ચને પહોંચી વળવા દેવાનો સહારો લે છે. બીન ખેત મજૂરોની આવક અને બચતોનું પ્રમાણ ઊંચું હોવાથી સારું જીવનધોરણ ભોગવે છે. 'ઉત્તરદાતા ખેત મજૂર અને બીન ખેત મજૂર કુટુંબોની દેવું પસંદગીના સ્ત્રોતોના વર્ગીકરણથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ખેત મજૂર કુટુંબોમાં ૩૦.૮૧ % કુટુંબો કુટુંબ કે મિત્રો પાસેથી, ૪.૫૫ % કુટુંબો સરકાર પાસેથી અને ૩૩.૧૮ % કુટુંબો સાહુકારો પાસેથી દેવાની પસંદગી કરે છે જ્યારે બીન ખેત મજૂર કુટુંબોમાં ૬.૩૬ % કુટુંબો કુટુંબ કે મિત્રો પાસેથી, ૦.૪૬ % કુટુંબો સરકાર પાસેથી અને ૧.૩૬ % કુટુંબો સાહુકારો પાસેથી દેવાની પસંદગી કરે છે. ખેત મજૂર અને બીન ખેત મજૂર કુટુંબોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ જોઈએ તો ખેત મજૂર કુટુંબો ૨૪.૫૫ % કુટુંબ કે મિત્રો પાસેથી, ૪.૦૮ % કુટુંબો સરકાર પાસેથી અને ૩૧.૮૨ % કુટુંબો સાહુકારો પાસેથી બીન ખેત મજૂર કુટુંબો કરતાં વધુ દેવાની પસંદગી કરે છે.

ખેત મજૂરો ખર્ચને પહોંચી વળવા દેવાનો સહારો લે છે. તેઓ લાંબા સમયગાળા માટે સાહુકારો અને ટૂંકા સમયગાળા માટે કુટુંબ કે મિત્રો પાસેથી દેવાની પસંદગી કરે છે. આ વર્ગ સરકારની ઉપલબ્ધ યોજનાઓની માહિતીના અભાવ કારણોસર લાભ મેળવી શકતા નથી. તેઓને દેવું સાહુકારો પાસેથી સ્વીકારે છે. જેના વ્યાજના દરો ઊંચા હોય છે. બીન ખેત મજૂરોને દેવું ઓછું છે. તેઓને ટૂંકા સમયગાળા માટે દેવાની માંગ હોય છે. જે કુટુંબ કે મિત્રો પાસેથી ઉછીનું કે નીચાં વ્યાજના દરે સ્વીકારે છે.

ઉત્તરદાતા ખેત મજૂર અને બીન ખેત મજૂર કુટુંબોની દેવું થવાના કારણોના ટકાવારી વર્ગીકરણથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ખેત મજૂર કુટુંબોમાં કુલ ૬૮.૬૪ % કુટુંબો દેવું છે તેમાં ૨૮.૦૮ % કુટુંબો સામાજિક કાર્યો, ૨૮.૦૮ % કુટુંબો નિભાવ ખર્ચ અને ૧૦.૪૬ % કુટુંબો આરોગ્ય ખર્ચને દેવું થવાના કારણોને જવાબદાર ગણે છે જ્યારે બીન ખેત મજૂર કુટુંબોમાં કુલ ૮.૧૮ % કુટુંબો દેવું છે તેમાં ૬.૮૨ % કુટુંબો સામાજિક કાર્યો, ૦.૮૧ % કુટુંબો આરોગ્ય ખર્ચ અને ૦.૪૬ % કુટુંબો અન્ય કારણોસર દેવું થવાના કારણોને જવાબદાર ગણે છે. ખેત મજૂર અને બીન ખેત મજૂર કુટુંબોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ જોઈએ તો ખેત મજૂર કુટુંબો ૬૦.૪૬ % વધુ દેવું ધરાવે છે. તેમાં ૨૨.૨૭ % કુટુંબો સામાજિક કાર્યો, ૨૮.૦૮ % કુટુંબો નિભાવ ખર્ચ અને ૮.૫૫ % કુટુંબો આરોગ્ય ખર્ચ બીન ખેત મજૂરો કરતાં વધુ જવાબદાર માને છે. જ્યારે ૦.૪૬ % અન્ય કારણોને બીન ખેત મજૂર કુટુંબો વધુ જવાબદાર માને છે.

દેવું થવાના કારણોનો અભ્યાસ જોઈએ તો ખેત મજૂરોમાં સામાજિક અને નિભાવ ખર્ચ ૫૮.૧૮ % દેવા માટે જવાબદાર છે. સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખવા કરવું પડતું સામાજિક ખર્ચ અને કુટુંબના ગુજરાન ચલાવવા માટે બીન સીજનમાં નિભાવ ખર્ચ માટે કરે છે. બીન ખેત મજૂર કુટુંબોમાં દેવાનું પ્રમાણ ઓછું છે. પરંતુ દેખાદેખીની અસરથી સમાજમાં દરજ્જો જાળવી રાખવા સામાજિક ખર્ચ માટે દેવું કરતા જોવા મળે છે. ખેત મજૂરોની સ્થિતિ બીન ખેત મજૂરો કરતાં દયનીય સ્થિતિ છે.

ઉપસંહાર

શ્રી કુમારપ્પાએ ગાંધીજીની કલ્પનામાં ગામડુ ગોકુળિયા ગામ તરીકે છે. આદર્શ સામાજિક વ્યવસ્થાના નિર્માણ માટે આર્થિક નર્ણયોમાં કૌટુંબિક સભ્યોના મહત્વને તેમણે સ્વીકાર્યું છે. કૌટુંબિક વ્યવસાય તરીકે કૃષિ વ્યવસાયની ગણતરી થાય છે, ત્યારે કૃષિમાં ખેત મજૂરોની ભાગીદારી અને અસમતુલ્ય સમાજને સમતુલિત કરવા શ્રમિકો તરફ નિર્વિવાદ રીતે ચોક્કસ મહત્વ આપવું જોઈએ. ગામડાઓનાં આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સાર્વજનિક ઉદ્ધાર વિકાસ કર્યા વગર કૌટુંબિક શ્રમદળના મહત્વની નોંધ લીધા વગર સર્વતોમુખી નવનિર્માણ શક્ય બનતું હોતુનથી. આપણા માટે જે શ્રમ પેટનો ખાડો પૂરવા માટે મજૂરી કરે છે. તે શ્રમિકોની આંતરવ્યથા ઉભી કરવા અને તેના ઋણમાંથી મુક્ત થવા જવાબદારી સમાજે સ્વીકારવી જ રહી. શ્રમિકોનું વ્યક્તિત્વ સમજીએ આને માટે ઊંડી આંતરૃષ્ટિ કેળવીએ. તેમના આંતરિક અને બાહ્ય પાસાઓની સામાન્ય વિવેક બુદ્ધિથી અભ્યાસ કરી સમજીએ અને તેમા જણાતી મર્યાદાઓ ઘટાડવાના પ્રયત્ન કરીએ. ભારતની ગરીબીની સમસ્યાથી આ વર્ગ બહુધા વધુ ઘેરાયેલો જોવા મળે છે. પણ ગરીબોમાં મોટો વર્ગ ખેત મજૂરોનો જ હોય છે. તેઓની ગ્રામીણ કલા, ગ્રામીણ સંસ્કૃતિ, ગ્રામીણ ગૌરવ જાળવવાની જવાબદારી સદીઓથી રાષ્ટ્રીય કૃષિ જાતિમાં સ્વીકારાય છે પરંતુ તે ક્ષેત્રે શ્રમિક વર્ગનું મહત્વ જાળવી શકાયુ નથી. આપણી ગ્રામીણ વિકાસની વ્યૂહરચનામાં ગ્રામીણ કારીગરોને શોષણમાંથી મુક્ત કરવાની વ્યૂહરચના ખત્યે પંચવર્ષીય યોજનાઓ, વિવિધ આર્થિક નીતિઓ અને વાર્ષિક અંદાજ પત્રોમાં લક્ષ અપાઈ રહ્યું છે. સામાજિક તથા આર્થિક શોષણ અટકાવવા આર્થિક ઉત્થાન અનિવાર્ય શસ્ત્ર ગણાય છે. આ વર્ગના લોકોની સામાજિક તથા આર્થિક સમસ્યાઓના સ્વરૂપ અને ગંભીરતાના આધારે ખાસ ખંકારના કાર્યક્રમોની અનિવાર્યતાની તાતી જરૂરીયાત અને તેના અમલીકરણ તથા તેના હકારાત્મક પરિણામો છેવટના માનવી સુધી પહોંચે તે માટેની રાજ્ય કક્ષાએ સ્વીકારાય " સર્વે સુખાય ભવતુ " તે ખૂબ જ મહત્વનું બની રહે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

1. અલાહકોન (૧૯૮૮): " ફર્ટીલાઈઝર એન્ડ વુમન ઈન શ્રીલંકન એગ્રીકલ્ચર ", એગ્રો કેમિકલ્સ ન્યુઝ ઈન બ્રીફ, શ્રીલંકા.
2. આરતીબેન સોની (૨૦૦૩): " ખેતી ક્ષેત્રે મહિલાઓ ", યોજના વર્ષ ૩૦, સળંગ અંક-૬૩૧.
3. અરવિંદ પરમાર (૨૦૦૨): " મેંદરડા તાલુકાના ખેત મજૂરોની આર્થિક સ્થિતિનો અભ્યાસ ", લઘુશોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.
4. એ.આર.મિસ્ત્રી (૧૯૭૭): " નાના ખેડૂતમાંથી સીમાંત ખેડૂત સીમાંત અને સીમાંત ખેડૂતમાંથી ખેતમજૂર ", યોજના વર્ષ ૩ અંક ૨૨.
5. એ.જી. શાહ એન્ડ જે.કે દવે (૧૯૮૫): " સંશોધન પદ્ધતિઓ ", અનડા પ્રકાશન, પેજ નં. ૧૦૧ થી ૧૦૩.

6. એ.કે.શ્રીવાસ્તવ (૧૯૮૭): " વેઠિયા મજૂરોની પરખ: એક ગૂંચવાયેલી સમસ્યા ", યોજના વર્ષ ૧૪, સળંગ અંક-૩૧૬.
7. ડૉ. બી.ડી.પરમાર (૨૦૦૫): " ભારતીય અર્થકારણ ", સી. જમનાદાસની કંપની, અમદાવાદ. પેજનં- ૨૨.
8. ડૉ. વંદના ત્રિવેદી (૨૦૦૯): " કૃષિ ક્ષેત્રમાં રોજગારી સર્જન ", યોજના વર્ષ ૩૬, સળંગઅંક-૭૦૧.
9. ડૉ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ (૧૯૮૩): " ખેત મજૂરોની પરિસ્થિતિ ", યોજના વર્ષ ૮ સળંગ અંક ૨૧૨.
10. ડૉ. હર્ષદરાય ભટ્ટ (૧૯૮૨): " સંકલિત ગ્રામ વિકાસ કાર્યક્રમની ખેત મજૂર પર અસર ", યોજના વર્ષ ૧૯ અંક ૧૭.
11. જીતેન્દ્ર ધોળકિયા (૧૯૭૬): " ખેત મજૂરોના જીવન ધોરણમાં સાર્વત્રિક સુધારણા ", યોજના વર્ષ ૩, અંક-૭.
12. ભલાભાઈ પટેલ (૧૯૮૮): " ગુજરાતના ખેત મજૂરોની આર્થિક સમસ્યાઓ ઉકેલવાની દિશામાં ", યોજના વર્ષ ૧૫, અંક-૮.
13. રેખા ઉનાગર (૨૦૦૫): " કૃષિ વિકાસની મહિલા ખેતશ્રમિકોની રોજગારી પરની અસરો ", મહાશોધનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.
14. સોલંકી દિપ્તી (૨૦૦૦): " અમરેલી જિલ્લાના બાબરા તાલુકાના અનુસૂચિત જાતિના ખેતમજૂરોનો અભ્યાસ ", લઘુશોધ નિબંધ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.
15. વન રાજુ (૨૦૧૦): " અસંગઠિત ક્ષેત્રના કામદારોની સામાજિક-આર્થિક સંબંધોની સમાનતા હેતુપ્રવર્તમાન વિધિ-વિધાનની સાધનાત્મક સ્થિતિનો એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ ", મહાશોધનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.